অধ্যায় ১০ ঃ চৰকসংহিতা ঃ সাধাৰণ আলোচনা

অধ্যায় গাঁথনি

১০.১ উদ্দেশ্য
১০.২ পৰিচয়
১০.৩ আয়ুর্বেদ
১০.৩.১ আয়ুর্বেদৰ অবতৰণ
১০.৪ চৰকসংহিতাৰ পৰম্পৰা
১০.৫ চৰকসংহিতাৰ অধ্যায় বিভাগ
১০.৬ চৰকসংহিতাৰ অধ্যায়সমূহৰ নামাকৰণ
১০.৭ চৰকসংহিতাৰ টীকাকাৰ
১০.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১০.৯ অধিক জানিবলৈ
১০.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
১০.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

১০.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- আয়ুর্বেদ গ্রন্থ হিচাবে চৰকসংহিতাৰ সৈতে পৰিচয় হব পাৰিব
- চৰকসংহিতাৰ পৰম্পৰাৰ লগত চিনাকি হ'ব
- ভৰদ্বাজ, আত্রেয়, অগ্নিৱেশ আদিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- চৰকসংহিতাৰ অধ্যায় বিভাগ সম্পর্কে জ্ঞান লাভ কৰিব
- অধ্যায়সমূহৰ নামসমূহৰ লগত পৰিচয় হ'ব পাৰিব
- চৰকসংহিতাৰ টীকাকাৰ সম্পর্কে জ্ঞাত হ'ব পাৰিব।

১০.২ পৰিচয়

প্রাচীন ভাৰতীয় চিকিৎসা পদ্ধতিয়েই হৈছে আয়ুর্বেদিক চিকিৎসা পদ্ধতি। আয়ুর্বেদ হৈছে অত্যন্ত প্রাচীন শাস্ত্র। আয়ুর্বেদ শব্দটোৱে আয়ুস বৃদ্ধি কৰাৰ উপায় বিধান কৰাৰ ইঙ্গিত দিয়ে। আয়ুর্বেদিক চিকিৎসা পদ্ধতিৰ মুখ্য উদ্দেশ্যই হৈছে দৰব বা ঔষধ ব্যৱহাৰ কৰি ৰোগ নিৰাময় কৰাতকৈ বেমাৰ নোহোৱাকৈ থকা তথা বেমাৰক পুলিয়ে পুখাই উভালি পেলোৱা। আয়ুর্বেদিক চিকিৎসা শাস্ত্রত চৰকৰ নাম বিশ্ব বিশ্রুত। চৰকসংহিতা আৰু সুশ্রুত সংহিতা আয়ুর্বেদত আটাইতকৈ প্রাচীন তথা প্রামাণিক আর্ষ গ্রন্থ হিচাপে মানি লোৱা হৈছে । চৰকসংহিতাত ৰোগৰ

লক্ষণ তথা ইয়াৰ চিকিৎসা বৰ্ণনা থকাৰ লগতে সুশ্রুতসংহিতাত শল্য চিকিৎসাৰ (Sougery) প্রধানতা দেখিবলৈ পোৱা যায়। কায়চিকিৎসা তথা শৈল্যচিকিৎসা এই শাস্ত্র দুখনৰ পৰিচিত বিষয়, যাক আয়ত্ব কৰা জনক বৈদ্য, ভিষগ্ অথবা কবিৰাজ বোলে।

কুষাণ বংশৰ শ্রেষ্ঠ ৰজা কনিষ্কৰ ৰাজসভা শুৰনি কৰা বিখ্যাত আয়ুর্বেদ চিকিৎসক হিচাপে চৰকৰ নাম পোৱা যায়। আত্রেয়ৰ শিষ্য অগ্নিৱেশে ৰচনা কৰা অগ্নিৱেশতন্ত্র নামৰ গ্রন্থখন সংশোধন কৰি পৰিমার্জিত ৰূপত চৰকসংহিতা নামৰ গ্রন্থখন প্রণয়ন কৰি উলিয়াইছিল।

এই অধ্যায়টিৰ জৰিয়তে আপুনি চৰকসংহিতাৰ এটি সাধাৰণ পৰিচয় লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব। আয়ুর্বেদৰ ধাৰণা, চৰকসংহিতাৰ পৰম্পৰা, চৰকসংহিতাৰ বিষয়বস্তু আদিৰ ওপৰত এই অধ্যায়টোত আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে।

১০.৩ আয়ুর্বেদ

সংস্কৃত সাহিত্যত আয়ু (আয়ুস) শব্দটোৰ প্রয়োগ জীৱন পৰিক্রমা বুজাবলৈ প্রয়োগ কৰা হয়। এশ বছৰৰ আয়ুস পূর্ণাঙ্গ হিচাপে মানি লোৱা হয়। বেদৰ মন্ত্রত এনেদৰে কোৱা হৈছে যে আমি প্রত্যেকেই যেন এশ বছৰ জুৰি জীয়াই থাকো— 'জীৱেম শৰদঃ শতম।'

আয়ুর্বেদ হৈছে এনেকুৱা শাস্ত্র, যিয়ে আয়ুস (বৃদ্ধি) সম্পর্কে জ্ঞান দিয়ে। আয়ুস মানে হৈছে জীৱন (তন্ত্র আয়ুজীর্বিত মুচ্যতে) তথা বেদ মানে হৈছে জ্ঞান। চৰকসংহিতা অনুসৰি যি শাস্ত্রত, হিতকাৰী, অহিতকাৰী, সুখময়, দুঃখময় আয়ু, তথা আয়ুৰ বাবে হিতকৰ আৰু অহিতকৰ দ্রব্য, গুণ, কর্ম, আয়ুস প্রমাণ তথা লক্ষণৰ দ্বাৰা আয়ুৰ বর্ণনা কৰা হৈছে, তাকেই আয়ুর্বেদ বুলি কোৱা হয়।

'হিতাহিতং সুখং দুঃখমায়ুস্তস্য হিতাহিতম্।
মানং চ তচ্চ যত্রোক্তমায়ুর্বেদঃ স উচ্যতে।।'

(চৰকসংহিতা, সূত্রস্থান, ১.৪১)

আনহাতে, সুশ্রুতসংহিতা অনুসৰি যি শাস্ত্রত অথবা যাৰ দ্বাৰা আয়ুস প্রাপ্ত হয়, অথবা আয়ুসৰ জ্ঞান হয়, তাকেই আয়ুর্বেদ বোলে—

'আয়ুৰস্মিন্ বিদ্যতে অনেন বা ২২য়ুর্বিন্দতী ত্যায়ুর্বেদঃ'

(সুশ্রুসংহিতা, সূত্রস্থান, ১.৫১)

আয়ুর্বেদৰ উদ্দেশ্য হৈছে যিমান বছৰলৈ মানুহৰ আয়ুস থাকিব সিমান বছৰলৈ, তেওঁ নিৰোগী হৈ থাকক। কিয়নো পুৰুষার্থ চতুষ্টয়ৰ অর্থাৎ ধর্ম, অর্থ, কাম আৰু মোক্ষ এই চাৰিটাৰ প্রাপ্তিৰ মূল উপায়েই হৈছে মানুহ আৰোগ্য হৈ থকাটো— ধর্মার্থ কাম মোক্ষানাং আৰোগ্যং মূলমূত্তমম্।'

১০.৩.১ আয়ুর্বেদৰ অবতৰণ

'চৰকসংহিতা'ত আয়ুর্বেদৰ জ্ঞান স্বর্গৰ পৰা মর্ত্যলৈ কেনেদৰে প্রসাৰিত হ'ল তাৰ অতি সুন্দৰ ব্যাখ্যা গ্রন্থখনৰ আৰম্ভণিতে পোৱা যায়। সেই বর্ণনা অনুসৰি ব্রহ্মাই আছিল আয়ুর্বেদৰ সম্পূর্ণ জ্ঞাতা। তেওঁৰ পৰা পোন প্রথমে দক্ষ প্রজাপতিয়ে আয়ুর্বেদ শাস্ত্র গ্রহণ কৰিছিল। প্রজাপতিৰ পৰা অশ্বিনীকুমাৰদ্বয়ে আৰু অশ্বিনী কুমাৰদ্বয়ৰ পৰা ইন্দ্রই আয়ুর্বেদৰ জ্ঞান লাভ কৰিছিল।

বৈদিক কালৰ কোনো এক সময়ত যেতিয়া সাত্ত্বিক জীৱন ব্যতীত কৰা ঋষিসকল তথা মনুষ্যসকলৰো ৰোগ উৎপন্ন হ'বলৈ ধৰিলে, তেতিয়া অংগিৰা, জমদগ্নি, ভৃগু, আত্রেয় আদি ঋষিসকলে হিমালয় পর্বতলৈ গ'ল আৰু তাত মিলিত হ'ল। এই ঋষিসকলে দিব্য-চকুৰ দ্বাৰা দেখা পালে যে ৰোগ নিবাৰণ উপায় জানিবলৈ ইন্দ্রৰ ওচৰলৈ যোৱা উচিত, কিয়নো তেওঁৰ হাতত আয়ুর্বেদৰ জ্ঞান আছে। শেষত সকলোৱে চিন্তা-চর্চা কৰি এই কামৰ বাবে মহর্ষি ভৰদ্বাজক ইন্দ্রৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিলে। ঋষি ভৰদ্বাজে ইন্দ্রৰ ওচৰত আয়ুর্বেদৰ সাৰাংশ গ্রহণ কৰিলে। ইন্দ্রই তেওঁক আয়ুর্বেদৰ তিনিটা সূত্র প্রদান কৰিলে— ১) স্বস্থ তথা ৰোগী হোৱাৰ কাৰণ কি, ২) স্বাস্থ্য তথা ৰোগৰ লক্ষণ কি, ৩) সুস্থ হৈ থকাৰ তথা ৰোগ নিবাৰণৰ উপায় কি?

ভৰদ্বাজে এই আয়ুর্বেদৰ জ্ঞান সকলো ঋষিকে দিলে আৰু পুণর্বসু আত্রেয়ক পঢ়ালে। আত্রেয়ই নিজৰ ছয়গৰাকী শিষ্যক এই আয়ুর্বেদৰ জ্ঞান প্রদান কৰিলে। এনেকৈয়ে আয়ুর্বেদ শাস্ত্রৰ অবতৰণ দেখিবলৈ পোৱা যায়।

১০.৪ চৰকসংহিতাৰ পৰম্পৰা

এতিয়ালৈকে উপলব্ধ আয়ুর্বেদীয় সংহিতাসমূহৰ ভিতৰত চৰকসংহিতা সর্বশ্রেষ্ঠ গ্রন্থ। ইয়াতে চিকিৎসা বিজ্ঞানৰ মৌলিক তত্ত্ববোৰৰ যিমান আলোচনা কৰা হৈছে, অন্য গ্রন্থত তেনেকুৱা আলোচনা পোৱা নাযায়। সেই কাৰণে প্রাচীন বিদ্বানসকলে কৈছে— 'চৰকস্তু চিকিৎসিতে'। কায়চিকিৎসা বিষয়ক বিষয়ৰ উপৰিও এই গ্রন্থখনত সূত্রৰূপত সাংখ্য, যোগ, ন্যায়, বৈশেষিক, বেদান্ত, মীমাংসা আদি আস্তিক দর্শনৰ উপৰিও চার্বাক আদি নাস্তিক দর্শন তথা পৰোক্ষ ৰূপত ব্যাকৰণ আদি বেদাঙ্গৰ সংকলন সুন্দৰ ৰূপত উপস্থাপিত হৈছে।

ইতিমধ্যে কোৱা হৈছে যে ব্রহ্মাৰ পৰা প্রজাপতি দক্ষই, প্রজাপতিৰ পৰা অশ্বিনীকুমাৰ দ্বয়ে, তেওঁলোকৰ পৰা ইন্দ্রই আৰু ইন্দ্রৰ পৰা ভৰদ্বাজে আয়ুর্বেদ অধ্যয়ন কৰিছিল। ভৰদ্বাজে আয়ুর্বেদৰ প্রভাবেৰে দীর্ঘ, সুখী আৰু আৰোগ্য জীৱন লাভ কৰি অন্যান্য ঋষিসকলৰ ওচৰতো ইয়াৰ প্রসাৰ কৰিলে। ইয়াৰোপৰি তেওঁ পূনর্বসু আত্রেয়কো এই আয়ুর্বেদৰ জ্ঞান শুনাইছিল। ইয়াৰ পিছত আত্রেয়ই তেওঁৰ ছয়গৰাকী শিষ্যক এই আয়ুর্বেদৰ জ্ঞান প্রদান কৰিছিল। এই শিষ্যসকল হৈছে অগ্নিৱেশ, ভেল, জতূকর্ণ, পৰাশৰ, হাৰীত তথা ক্ষাৰপাণি। এই ছয়গৰাকী শিষ্যই নিজৰ

নিজৰ নামত আয়ুর্বেদ সংহিতা ৰচনা কৰি নিজৰ গুৰুক শুনালে। শেষত সকলো ঋষিয়ে অগ্নিৱেশ সংহিতাক শ্ৰেষ্ঠতাৰ আখ্যা দি ইয়াৰ সমাদৰ কৰিলে।

অগ্নিৱেশ সংহিতা গুৰু শিষ্যৰ সংবাদ ৰূপত আছিল। এই গ্ৰন্থখন মূল ৰূপত উপলব্ধ নহয়। চৰকৰ সময়ত নিশ্চয় এই গ্ৰন্থখন উপলব্ধ আছিল। সেয়েহে চৰক মুনিয়ে দেশ, কাল তথা পৰিস্থিতি অনুসৰি ইয়াৰ সংস্কাৰ সাধন কৰিলে আৰু সেয়েহে ইয়াৰ নাম 'চৰকসংহিতা' হৈ পৰিল। চৰকসংহিতাৰ প্ৰত্যেক অধ্যায়ৰ শেষত থকা পুষ্পিকা (Colophon)— 'ইত্যগ্নিৱেশকৃতে তন্ত্রে চৰকপ্ৰতিসংস্কৃতে'ৰ পৰা স্পষ্ট হয় যে এই অগ্নিৱেশতন্ত্রৰ প্ৰতিসংস্কাৰ পিছত চৰকে কৰিছিল, আৰু সেয়েহে ইয়াৰ নাম চৰকসংহিতা হৈছিল। 'চৰকসংহিতা'ৰ প্ৰথম অধ্যায়ৰ আয়ুর্বেদৰ অবতৰণ ক্ৰমত এই অগ্নিৱেশৰ কথাটো উল্লেখ আছে—

'ব্ৰহ্মণা হি যথা প্ৰোক্তমায়ুর্বেদং প্ৰজাপতিঃ।
জগ্ৰাহ নিখিলেনাদাবশ্বিনৌ তু পুনস্ততঃ।।
অশ্বিভ্যাং ভগৱাঞ্ছক্ৰঃ প্ৰতিপেদে হ কেৱলম্।
ঋষিপ্ৰোক্তো ভৰদ্বাজস্তস্মাচ্ছক্ৰমুপাগমত।।'

অধুনা উপলব্ধ চৰকসংহিতাত স্পষ্ট উল্লেখ আছে যে চিকিৎসা স্থানৰ ১৭ টা অধ্যায় তথা অধ্যায়ৰ কল্পস্থান আৰু সিদ্ধিস্থান নথকা হেতুকে দৃঢ়বল নামৰ আন এজন আচার্য্যই ইয়াৰ সংযোগ কৰাইছিল—

'অস্মিন্ সপ্তদশাধ্যায়াঃ কল্পাঃ সিদ্ধ্য এৱ চ।
নাসাদ্যন্তেৎঅগ্নিৱেশস্য তন্ত্রে চৰকসংস্কৃতে।।
তানেতান্ কাপিলবলিঃ শেষান্ দৃঢ়বলো ঽকৰোৎ।
তন্ত্রস্যাস্য মহার্থস্য পুৰণার্থং যথাতথম্।।'

এনেদৰে এই সংহিতাৰ লগত ভৰদ্বাজ, আত্রেয়, অগ্নিৱেশ, চৰক আৰু দৃঢ়বল— এই পাঁচ আচার্য্যৰ নাম সম্বন্ধিত হৈ আছে।

ভৰদ্বাজ ঃ ইন্দ্ৰৰ পৰা আয়ুর্বেদ অধ্যয়ন কৰি মনুষ্য লোকত ইয়াৰ প্ৰসাৰ কৰা প্ৰথমজন ব্যক্তিয়েই হৈছে ভৰদ্বাজ। এনেকৈয়ে ব্যাকৰণ শাস্ত্রৰ প্ৰথম জ্ঞাতা আৰু প্ৰচাৰকৰ ৰূপত এওঁৰ বৰ্ণনা কৰিছে— 'যথাচার্য্যা ঊচুঃ ব্ৰহ্মা বৃহস্পতয়ে প্ৰোবাচ বৃহস্পতিৰিন্দ্রায়েন্দ্রো ভৰদ্বাজায়, ভৰদ্বাজো ঋষিভ্যঃ, ঋষয়ো ব্রাহ্মণেভ্যস্তং খল্বিযমক্ষৰসমাম্নায়ম্'। ভৰদ্বাজৰ জন্ম বৰ্ণনা মৎস্য, অগ্নি, ব্ৰহ্ম, হৰিবংশ আদি পুৰাণত পোৱা যায়। জ্বৰাদি ৰোগৰ উৎপত্তি ত্রেতাযুগৰ মাজত হোৱা বিষয়টো চৰকসংহিতাত আছে। তাৰোপৰি ৰোগৰ উৎপত্তি হোৱাৰ পিছত ঋষিসকলৰ সভা হৈছিল য'ত ইন্দ্ৰৰ ওচৰলৈ আয়ুর্বেদ অধ্যয়ন কৰিবলৈ ভৰদ্বাজক প্ৰেৰণৰ সিদ্ধান্ত লোৱা হৈছিল। ভৰদ্বাজৰ আশ্ৰম প্ৰয়াগত আছিল, য'ত তপোবল আৰু ৰসায়ন বিশেষকৈ আচাৰ-ৰসায়ন আৰু দিব্যৌষধিৰ প্ৰভাবত ঋষিসকল দীৰ্ঘজীৱি হৈছিল। ভৰদ্বাজ পাঞ্চাল দেশৰ ৰজা পৃষতৰ মিত্র তথা কৌৰৱ-পাণ্ডৱৰ গুৰু দ্রোণাচার্য্যৰ পিতা আছিল। পৃষতৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ পুত্র দ্রুপদ ৰজা হোৱাৰ সময়ত ভৰদ্বাজ স্বর্গগামী হোৱা বুলি জনা যায়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ 'আয়ু' শব্দটোৰ অর্থ কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ আয়ুর্বেদৰ প্রথম বক্তা কোন?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ 'চৰকসংহিতা'ত কি চিকিৎসাৰ বিষয় পোৱা যায়?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ 'চৰকসংহিতা'ৰ উৎস কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ ইন্দ্রৰ পৰা কোনে সভ্যলোকলৈ আয়ুর্বেদ আনিছিল?

.....

.....

আত্রেয় ঃ আত্রেয় ব্রহ্মাৰ অযেনিজ (মানস) পুত্র দেৱর্ষি অত্রিৰ পুত্র আছিল। চৰকসংহিতাৰ ভিন্ন ঠাইত এওঁক 'অত্রিজ', 'অত্রিসূনু', 'অত্র্যাত্মজ', 'অত্রিসুত', 'অত্রিনন্দন' আদি শব্দেৰে অভিহিত কৰা হৈছে। অত্রি ঋষি নিজেও আয়ুর্বেদৰ আচার্য্য আছিল। 'কাশ্যপ সংহিতা'ত এই কথাটোৰ উমান পোৱা যায়— ইন্দ্র ঋষিভ্যশ্চতুর্ভ্যঃ কশ্যপবশিষ্ঠাত্রিভৃগুভ্যস্তে পুত্রেভ্যঃ শিষ্যেভ্যশ্চ প্রদদুঃ।' মহাকবি অশ্বঘোষেও আত্রেয় সম্পর্কে এনেদৰে কৈছে— 'চিকিৎসিতং যচ্চ চকাৰ নাত্রিঃ পশ্চাত্তদাত্রেয় ঋষির্জগাদ।' 'চৰকসংহিতা'ৰ মূল গ্রন্থ 'অগ্নিবেশতন্ত্র'ৰ ৰচক অগ্নিৱেশ তথা তেওঁৰ সহপাঠী ভেড় আদিৰ তেওঁ গুৰু আছিল। এওঁৰ বিশিষ্ট নাম পুনর্বসূ (সম্ভৱতঃ পুনর্বসূ নক্ষত্রত জন্ম হোৱা কাৰণে) তথা চন্দ্রভাগ অথবা চন্দ্রভাগী আছিল। কোনো কোনোৱে এওঁৰ মাকৰ নাম চন্দ্রভাগা বুলি ক'ব খোজে। কৃষ্ণযজুর্বেদী হোৱা বাবে কোনো কোনোৱে এওঁক কৃষ্ণত্রেয় বুলিও কয়। পিতা অত্রি তথা মহর্ষি ভৰদ্বাজৰ পৰা আয়ুর্বেদৰ জ্ঞান লাভ কৰা কাৰণে পুনর্বসূ আত্রেয় সেই সময়ৰ সর্বশ্রেষ্ঠ বৈদ্য হৈছিল। ইন্দ্রৰ ওচৰলৈ ভৰদ্বাজক পঠোৱাৰ পূর্বে যিখন ৰোগ নিবাৰণার্থে ঋষি সন্মিলন হৈছিল, তাতো এওঁ উপস্থিত আছিল। কিছু কিছু বৌদ্ধধর্মীয আচার্য্যই আত্রেয়ক বৌদ্ধকালীন বুলি কব খোজে। আজিকালি উপলব্ধ 'হাৰীতসংহিতা'ত আত্রেয় নির্মিত ক্রমশ ২৪ হাজাৰ, ১২ হাজাৰ, ৬ হাজাৰ, ৩ হাজাৰ আৰু ১৫০০ শ্লোকত লিখা ৫ সংহিতাৰ উল্লেখ পোৱা যায়, যাৰ প্রশংসা নিম্নোক্ত শ্লোকত পোৱা যায়—

'য়থা সিংহো মৃগেন্দ্রাণাং যথা ?নন্তো ভুজঙ্গমে।
দেৱানাঞ্চ যথা শম্ভুস্তথাত্রেয়ো ?স্তি বৈদ্যকে।।'

অগ্নিৱেশ ঃ পুনর্বসু আত্রেয়ৰ ছাত্রসকলৰ ভিতৰত অগ্নিৱেশৰ নাম সর্বপ্রথমে আহে। তেওঁ মহর্ষিৰ পৰা আয়ুর্বেদৰ অধ্যয়ন কৰি 'অগ্নিৱেশতন্ত্র' নামৰ গ্রন্থখন নির্মাণ কৰে, যিখনৰ প্রতিসংস্কাৰ চৰকে কৰিছিল। শালিহোত্র আৰু পালকাপ্য সংহিতাত এওঁৰ নামৰ উল্লেখ আছে। পাণিনিৰ গর্গাদিগণত জতূকর্ণ, পৰাশৰ আদিৰ লগত অগ্নিৱেশৰ নাম আহে। সেয়েহে এওঁ পাণিনিৰ পূর্ববর্তী বুলি কোৱা হয়। মহাভাৰতৰ মতে এওঁ বেদ-বেদাঙ্গত ভৰদ্বাজৰ শিষ্য তথা শস্ত্রবিদ্যাত দ্রোণাচার্য্যৰ গুৰু আছিল।

চৰক ঃ চৰকৰ দ্বাৰা ভাষ্যাত্মক প্রতিসংস্কাৰ হোৱাৰ বাবে 'অগ্নিৱেশতন্ত্র' চৰকসংহিতাৰ ৰূপত পৰিণত হ'ল, কিন্তু ইয়াৰ মূলৰূপ 'অগ্নিৱেশ তন্ত্র'ৰ ৰূপত সুৰক্ষিত হৈ থাকিল আৰু বহুদিনলৈ সমান্তৰালভাৱে চলি আছিল। এতিয়া উপলব্ধ 'চৰকসংহিতা'ত গুৰু-শিষ্যৰ প্রশ্নোত্তৰ ৰূপত বিষয়ৰ প্রতিপাদন কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও, ক'ৰবাত তৃতীয় ব্যক্তিৰ উক্তিও পোৱা যায়। এনেদৰে বিষয়বস্তুক গুৰুসূত্র, শিষ্যসূত্র আৰু প্রতিসংস্কর্তৃসূত্রত বিভক্ত কৰা হৈছে—

বহু বিদ্বানে অগ্নিৱেশ আৰু চৰকক একেজন ব্যক্তি বুলি ভাৱে। কিন্তু চৰকসংহিতাৰ প্রতিটো অধ্যায়ৰ শেষত থকা 'অগ্নিৱেশ কৃতে তন্ত্রে চৰকপ্রতিসংস্কৃতে' এই বাক্যৰ পৰা এইটো স্পষ্ট হয় যে অগ্নিৱেশ আৰু চৰক ভিন্ন ব্যক্তি। কিন্তু চৰক কোন আছিল, তেওঁৰ সময় কি? তেওঁ কোন ঠাইৰ এই সম্বন্ধে স্পষ্ট বিৱৰণ পোৱা নাযায়। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে চৰক কুষাণবংশীয় ৰজা কনিষ্কৰ ৰাজবৈদ্য আছিল আৰু তেওঁ খ্রীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ শেষৰ ফালে প্রাচীন ভাৰতীয় চিকিৎসা বিজ্ঞানৰ গুৰি ধৰিছিল। ভাৱপ্রকাশ নামৰ গ্রন্থ মতে তেওঁ 'বিশুদ্ধ' নামৰ ঋষি এজনৰ পুত্র তথা ভগবান, অনন্তৰ অৱতাৰ আছিল। কিছুমানৰ মতে এওঁৰ নাম কপিষ্ঠল চৰক আছিল। এওঁৰ নিবাসস্থান আছিল পঞ্চনদ (পঞ্জাৱ) প্রদেশৰ ইৰাবতী আৰু চন্দ্রভাগা নদীৰ মাজতে স্থিত কপিস্থল নামৰ গাঁৱত আছিল। কিছুমান গৱেষকৰ মতে অগ্নিৱেশতন্ত্র প্রতিসংস্কর্তা চৰক যাজ্ঞবল্ক্যৰ সতীর্থ আৰু বৈশম্পায়নৰ শিষ্য আছিল আৰু এওঁ যীশুখ্রীষ্টৰ ৩০০০ বছৰৰ পূর্ববতী আছিল। অধিকাংশ লোকৰে এইটো মত যে চৰক কৃষ্ণযজুর্বেদৰ এটা শাখাৰ নাম আৰু এই সম্প্রদায়ৰ লোকক চৰক বুলি কোৱা হৈছিল— চৰক ইতি বৈশম্পায়নস্যাখ্যা, তৎসম্বন্ধেন সর্বে তদন্তেবাসিনশ্চৰকা ইত্যুচ্যন্তে। (কাশিকা ৪/৩/১০৪)।

চৰকক স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰা প্রথমজন ব্যক্তিয়েই হল বাগ্ভট। প্রথম বাগ্ভটৰ ৰচনা 'অষ্টাঙ্গসংগ্রহ' মূলত সুশ্রুতৰ অনুসৰণ তথা দ্বিতীয় বাগ্ভটৰ ৰচনা 'অষ্টাঙ্গহৃদয়' চৰকৰ অনুসৰণ কৰি লিখা গ্রন্থ।

দৃঢ়বল ঃ বর্তমান উপলব্ধ 'চৰকসংহিতা'ত উল্লেখ আছে যে 'চৰকসংহিতা'ৰ এক তৃতীয়াংশ সেই সময়ত উপলব্ধ নোহোৱা হেতুকে দৃঢ়বলে অন্যান্য তন্ত্রৰ আধাৰত ইয়াক সম্পূর্ণ কৰিছিল। দৃঢ়বলে সংযোগ কৰা এই অংশখিনি হৈছে চিকিৎসাস্থানৰ ১৭ টা অধ্যায়, সম্পূর্ণ কল্পস্থান (১২ টা অধ্যায়) তথা সিদ্ধিস্থান (১২ টা অধ্যায়)। এনেদৰে মুঠ ১২০ টা অধ্যায়ৰ ৫১

টা অধ্যায়ৰ দৃঢ়বলৰ দ্বাৰা লিখা হৈছে। বিদ্বানসকলৰ মতে দৃঢ়বল পঞ্চনদপূৰৰ (পঞ্জাৰ) বাসিন্দা আছিল আৰু তেওঁ শৈৰ আছিল। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম আছিল কপিবল। তেওঁ নিজে এই কথাটো দাঙি ধৰিছে—

'অস্মিন্সপ্তদশাধ্যায়াঃ কল্পাঃ সিদ্ধ্য এৱ চ।
নাসাদ্যন্তেৎগ্নিৱেশস্য তন্ত্রে চৰকসংস্কৃতে।।
তানেতান্ কপিলবলো শেষান্ দৃঢ়বলো ঽকৰোৎ।।'

অগ্নিৱেশকৃত তন্ত্র চৰকৰ দাৰা প্রতিসংস্কৃত আৰু কালক্রমত খণ্ডিত অংশৰ পূৰ্ণতা দৃঢ়বলৰ দ্বাৰা কৃত হৈ বৰ্তমান চৰক সংহিতাৰ ৰূপত উপলব্ধ হৈছে। দৃঢ়বলে নিজেই এই কথাটো কৈছে—

বিস্তাৰয়তি লেশোক্তং সংক্ষিপত্যতিবিস্তৰম্।
সংস্কর্তা কুৰুতে তন্ত্রং পুৰাণং চ পুনর্নৱম্।।'

ইয়াৰ দ্বাৰা এইটো সিদ্ধ হয় যে মূলতন্ত্রত প্রতিসংস্কৰণৰ হেতু পৰিবর্তন হোৱাৰ বাবে বৰ্তমান উপলব্ধ সংহিতা মূল অগ্নিৱেশ তন্ত্রৰ পৰা প্রায় পৃথক হৈ পৰিছে। প্রাচীন টীকাসমূহত অগ্নিৱেশৰ মান উদ্ধৃত বহুত বচন আজিকালিৰ সংহিতাখনত পোৱা নাযায়।

দৃঢ়বলৰ সময়ৰ ক্ষেত্রত বিভিন্নজনে বিভিন্ন মত পোষণ কৰিছে। কিছুমানৰ মতে খ্রীষ্টীয় চতুর্থ অথবা পঞ্চম শতিকাত দৃঢ়বলৰ কাল আছিল। কীথ (Keith) ৰ মতে এওঁৰ সময় অষ্টম অথবা নৱম শতাব্দী। বাগ্ভটে তেওঁৰ গ্রন্থত দৃঢ়বলে যোগ দিয়া অংশৰ পৰাও উদ্ধৃতি দিছে। সেয়েহে বাগ্ভটৰ সময় যিহেতু খ্রীষ্টীয় তৃতীয় শতিকা, গতিকে প্রায় ২০০ বছৰ পূর্বে দৃঢ়বলৰ জন্ম হৈছিল।

দৃঢ়বলৰ দ্বাৰা প্রতিসংস্কৃত বৰ্তমান উপলব্ধ চৰকসংহিতাত চাৰি প্রকাৰৰ সূত্র পোৱা যায়— ১) গুৰুসূত্র, যেনে— একো ঽপি হ্যনেকাং সংজ্ঞাং লভতে কার্যান্তৰাণি কুর্বন্ (চৰক, সূত্র, অধ্যায় ৪), ২) শিষ্যসূত্র, যেনে— নৈতানি ভগৱন্ পঞ্চকষায়শতানি পূর্য্যন্তে তানি তানি হ্যেবাঙ্গানি সম্পদ্যন্তে তেষু তেষু কষায়েষ্বিতি (চৰক, সূ. অ. ৪), ৩) প্রতিসংস্কর্তৃসূত্র, যেনে— 'তমুবাচ ভগৱানাত্রেয়ঃ', ৪) একীয়সূত্র, যেনে— 'আত্মজঃ পুৰুষো ৰোগাশ্চাত্মজাঃ কাৰণং হি সঃ' (চ. সূ. অ. ২৫)।

১০.৫ চৰকসংহিতাৰ অধ্যায় বিভাগ

বৰ্তমান উপলব্ধ চৰকসংহিতাত ১২০ টা অধ্যায় আছে। তথা চৰকসংহিতা ৮ টা স্থানত বিভক্ত। সেই অনুসৰি—

১। শ্লোক স্থান (সূত্রস্থান)	ঃ	ইয়াত ৩০ টা অধ্যায় আছে।
২। নিদান স্থান	ঃ	ইয়াত ৮ টা অধ্যায় আছে।
৩। বিমান স্থান	ঃ	ইয়াত ৮ টা অধ্যায় আছে।
৪। শৰীৰ স্থান	ঃ	ইয়াত ৮ টা অধ্যায় আছে।
৫। ইন্দ্রিয় স্থান	ঃ	ইয়াত ১২ টা অধ্যায় আছে।

৬। চিকিৎসা স্থান ঃ ইয়াত ৩০ টা অধ্যায় আছে।
৭। কল্প স্থান ঃ ইয়াত ১২ টা অধ্যায় আছে।
৮। সিদ্ধি স্থান ঃ ইয়াত ১২ টা অধ্যায় আছে।

'দ্বে ত্রিংশকে দ্বাদশকং ত্রয়ং চ ত্রীণ্যষ্টকান্যেষু সমাপ্তিরুক্তা।
শ্লোকৌষধাৰিষ্টবিকল্পসিদ্ধিনিদানমানাশ্রয়সংজ্ঞকেষু।।'

ইতিমধ্যে কোৱা হৈছে চৰকৰ দ্বাৰা সংস্কাৰিত মূল অগ্নিৱেশকৃত চৰকসংহিতাত কেবল সূত্র স্থান, নিদান স্থান, বিমান স্থান, শৰীৰ স্থান, ইন্দ্রিয় স্থান আৰু চিকিৎসা স্থানৰ প্রথম ১৩ টা অধ্যায়হে আছিল। পিছত দৃঢ়বলে চিকিৎসাস্থানৰ পিছৰ ১৭ টা অধ্যায় তথা কল্প স্থান আৰু সিদ্ধি স্থান সংলগ্ন কৰি গ্রন্থখন প্রতিসংস্কৃত কৰে।

১০.৬ চৰকসংহিতাৰ অধ্যায়সমূহৰ নামাকৰণ

ক) **সূত্রস্থান ঃ** এই স্থানটোত ৩০ টা অধ্যায় আছে। এই অধ্যায়সমূহৰ নাম হৈছে—
১। দীর্ঘঞ্জীৱিতীয়, ২। অপামাংৰ্গতণ্ডুলীয়, ৩। আৰগ্বধীয়, ৪। ষড়্বিৰেচনশতাশ্রিতীয়, ৫। মাত্রাশিতীয়, ৬। তস্যাশিতীয়, ৭। নবেগান্ধাৰণীয়, ৮। ইন্দ্রিয়োপক্রমণীয়, ৯। খুড্ডাকচতুষ্পাদ, ১০। মহাচতুষ্পাদ, ১১। তিস্রৈষণীয়, ১২। বাতকলাকলীয়, ১৩। স্নেহাধ্যায়, ১৪। স্বেদাধ্যায়, ১৫। উপকল্পনীয়, ১৬। চিকিৎসা-প্রাভৃতীয়, ১৭। কিয়ন্তঃ শিৰসীয়, ১৮। ত্রিশোফীয়, ১৯। অষ্টৌদৰীয়, ২০। মহাৰোগাধ্যায়, ২১। অষ্টৌনিন্দিতীয়, ২২। লঙ্ঘনবৃংহণীয়, ২৩। সন্তর্পণীয়, ২৪। বিবিশোণিতিক, ২৫। যজ্জঃপুৰুষীয়, ২৬। আত্রেয়ভদ্রক্বাপ্যীয়, ২৭। অন্নপানবিধি, ২৮। বিবিধাশিতপীতীয়, ২৯। দশপ্রাণায়তনিক, ৩০। অর্থেদশমহামূলীয়।

খ) **নিদানস্থান ঃ** এই স্থানটোত ৮ টা অধ্যায় আছে, যিবোৰৰ নাম নিম্নোক্তধৰণে পোৱা যায়—
১। জ্বৰনিদান ২। ৰক্তপিত্তনিদান, ৩। গুল্মনিদান, ৪। প্রমেহনিদান, ৫। কুষ্ঠনিদান, ৬। শোষনিদান, ৭। উন্মাদনিদান, ৮। অপাস্মাৰনিদান।

গ) **বিমানস্থান ঃ** এই স্থানটোত ৮ টা অধ্যায় আছে। এই অধ্যায়বোৰৰ নামসমূহ হৈছে— ১। ৰসবিমান, ২। ত্রিবিধকুক্ষীয়, ৩। জনপদোদ্ধ্বংসনীয়, ৪। ত্রিবিধৰোগবিশেষবিজ্ঞানীয়, ৫। স্রোতোবিমান, ৬। ৰেগোনীকবিমান, ৭। ব্যাধিতৰূপীয়, ৮। ৰোগভিষগ্জিতীয়।

ঘ) **শৰীৰস্থান ঃ** এই অধ্যায়টোত ৮ টা অধ্যায় আছে। সেইবোৰ হ'ল— ১। কতিধাপুৰুষীয়, ২। অতুল্যগোত্রীয়, ৩। খুড্ডিকাগর্ভাৱক্রান্তি, ৪। মহতী গর্ভাৱক্রান্তি, ৫। পুৰুষবিচয়, ৬। শৰীৰবিষয়, ৭। শৰীৰসংখ্যা, ৮। জাতিসূত্রীয়।

ঙ) **ইন্দ্রিয়স্থান ঃ** ইয়াত ১২ টা অধ্যায় আছে। সেইবোৰৰ নাম হৈছে—
১। বর্ণস্বৰীয়, ২। পুষ্পিতক, ৩। পৰিমর্শনীয়, ৪। ইন্দ্রয়ানীক, ৫। পূর্ৱৰূপীয়, ৬। কতমানিশৰীৰীয়, ৭। পন্নৰূপীয়, ৮। অৰাকশিৰসীয়, ৯। যস্যশ্যাৱনিমিত্তীয়, ১০। সদ্যোমৰণীয়, ১১। অনুজ্যোতীয়, ১২। গোময়চূর্ণীয়।

চ) **চিকিৎসাস্থান ঃ** ইয়াত ৩০টা অধ্যায় আছে। এই অধ্যায়সমূহৰ নাম হৈছে---

১। ৰসায়ন প্ৰকৰণ (ইয়াত ৪ টা পাদ আছে— অভয়ামলকীয় ৰসায়ন, প্ৰাণকামীয় ৰসায়ন, কৰপ্ৰচিতীয় ৰসায়ন, আয়ুৰ্বেদসমুত্থানীয় ৰসায়ন),

২। বাজীকৰণ (ইয়াত ৪ টা পাদ আছে— সংযোগশৰমূলীয় বাজীকৰণ, আসক্তক্ষীৰীয় বাজীকৰণ, মাষপৰ্ণভূতীয় বাজীকৰণ, পুমাঞ্জাতবলাদিক বাজীকৰণ)

৩। জ্বৰ, ৪। ৰক্তপিত্ত, ৫। গুল্ম, ৬। প্ৰমেহ, ৭। কুষ্ঠ, ৮। শোষ, ৯। উন্মাদ, ১০। অপস্মাৰ, ১১। ক্ষতক্ষীণ, ১২। শোফ, ১৩। উদৰ, ১৪। অৰ্শ, ১৫। গ্ৰহনী, ১৬। পাণ্ডুৰোগ, ১৭। হিক্কা-শাস, ১৮। কাস, ১৯। অতিসাৰ, ২০। ছৰ্দি, ২১। বীসৰ্প, ২২। তৃষ্ণা, ২৩। বিষ, ২৪। মদ্যবিকাৰ (মদাত্যয়), ২৫। দ্বিব্ৰণীয়, ২৬। ত্ৰিমৰ্মীয়, ২৭। উৰুস্তম্ভ, ২৮। বাতব্যাধি, ২৯। বাতৰক্ত, ৩০। যোনিব্যাপদ্।

ছ) **কল্পস্থান ঃ** এই স্থানটোত ১২ টা অধ্যায় আছে। সেইবোৰৰ নামসমূহ হৈছে—

১। ফল (মদনফল), ২। জীমূতক (দেৰদালী), ৩। ইক্ষ্বাকু, ৪। ধামাৰ্গংৱ, ৫। বৎসক, ৬। কৃতবেধন, ৭। শ্যামা, ৮। চতুৰঙ্গুল, ৯। তিল্বক, ১০। সুধা, ১১। সপ্তলা শংখিনী, ১২। দন্তী-দ্ৰৱন্তী

জ) **সিদ্ধিস্থান ঃ** এই স্থানটোত ১২ টা অধ্যায় আছে। সেইবোৰৰ নামসমূহ হৈছে—

১। কল্পনাধ্যায়, ২। পঞ্চকৰ্মীয়াধ্যায়, ৩। বস্তিসূত্ৰীয়, ৪। স্নেহব্যাপদিকী, ৫। নেত্ৰবস্তিব্যাপদিকী, ৬। বমনবিৰেচনব্যাপদিকী, ৭। বস্তিব্যাপদিকী, ৮। প্ৰাসৃতযৌগিকী, ৯। ত্ৰিমৰ্মীয়, ১০। বস্তিসম্বন্ধী, ১১। ফলমাত্ৰাবস্তি, ১২। উত্তৰবস্তি।

১০.৭ চৰকসংহিতাৰ টীকাকাৰ

'চৰকসংহিতা'ৰ ওপৰত বিভিন্নজন বিদ্বানে টীকা-ভাষ্য ৰচনা কৰিছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত কেইটামান প্ৰসিদ্ধ টীকা হৈছে—

টীকাকাৰ	**টীকাৰ নাম**
১। ভট্টাৰহৰিচন্দ্ৰ (৬ষ্ঠ শতিকা)	চৰকন্যাস
২। স্বামিকুমাৰ	চৰকপঞ্জিকা
৩। জেজ্জট (৯ম শতিকা)	নিৰন্তৰ পদব্যাখ্যা
৪। চক্ৰপাণি (১১ শ শতিকা)	আয়ুৰ্বেদদীপিকা
৫। শিৱদাস সেন (১৫ শ শতিকা)	তত্ত্বচন্দ্ৰিকা
৬। গংগাধৰ ৰায় (১৭৯১-১৮৫৫)	জল্পকল্পতৰু
৭। যোগীন্দ্ৰ নাথ সেন (১৮৭১-১৯১৮)	চৰকোপস্কাৰ
৮। জ্যোতিষচন্দ্ৰ সৰস্বতী	চৰকপ্ৰদীপিকা

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৬ ঃ আত্রেয়ৰ ছাত্র কোন আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৭ ঃ বর্তমান উপলব্ধ 'চৰকসংহিতা'খন কাৰ দ্বাৰা প্রতিসংস্কৃত?

.....

প্রশ্ন নং ৮ ঃ 'চৰকসংহিতা'খনত কিমানটা স্থান আছে?

.....

প্রশ্ন নং ৯ ঃ চৰকসংহিতাখনত কিমানটা অধ্যায় আছে?

.....

প্রশ্ন নং ১০ ঃ চক্রপাণিয়ে লিখা 'চৰকসংহিতা'ৰ টীকাটোৰ নাম কি?

.....

১০.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টোত আমি নিম্নলিখিত বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিলো ঃ

- আয়ুর্বেদ শাস্ত্র হিচাপে চৰকসংহিতাৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিলে।
- চৰকসংহিতাৰ পৰম্পৰা সম্বন্ধে জ্ঞান হল।
- ভৰদ্বাজ, আত্রেয়, অগ্নিৱেশ আদিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে।
- চৰকসংহিতাৰ অধ্যায় বিভাগৰ জ্ঞান লাভ কৰিলে।
- অধ্যায়সমূহৰ নামৰ লগত পৰিচয় হ'ব পাৰিলে।
- চৰকসংহিতাৰ টীকাকাৰৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে।

১০.৯ অধিক জানিবলৈ

১) শাস্ত্রী, (পঃ) ৰাজেশ্বৰ দত্ত (সম্পাদিত), (২০০৫), *চৰকসংহিতা,* খণ্ড ১-২, বাৰানসী ঃ চৌখম্ভা ভাৰতী একাডেমী।

২) পাণ্ডে, (ডাঃ) গঙ্গাসহায় (সম্পাদিত), (২০০৭), *চৰকসংহিতা,* ভাগ ১-২, বাৰানসী ঃ

চৌখম্ভা সংস্কৃত সংস্থান।

৩) বাৰ্ষ্ণেয়, চন্দ্রগুপ্ত, (২০০২), *চৰকসংহিতা,* জয়পুৰ ঃ ৰাজস্থান পত্রিকা প্রকাশন।

৪) Goswami, (Dr.) Dilip Kumar, (2018), *Essentials of Ayurveda,* Jorhat : Eastern Readers Publication.

৫) Dora, (Dr.) Ghanashyam, (2011), *Ayurvediya Hitopadesha,* Puri : Ethical Publications.

১০.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ জীৱন।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ব্রহ্মা।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কায়চিকিৎসা।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অগ্নিৱেশ তন্ত্র।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভৰদ্বাজে।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অগ্নিৱেশ।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ দৃঢ়বলৰ দ্বাৰা।

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৮ টা।

৯ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১২০ টা।

১০ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ আয়ুর্বেদদীপিকা।

১০.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন ঃ

(ক) তলৰ প্রশ্নকেইটাৰ উত্তৰ লিখক।

(খ) 'চৰকসংহিতা'ৰ নামটো কেনেকৈ হ'ল?

(গ) ইন্দ্রৰ ওচৰলৈ আয়ুর্বেদ পঢ়িবলৈ কোনে গৈছিল?

(ঘ) 'নিদানস্থান'ত কেইটা অধ্যায় আছে?

(ঙ) 'চৰকসংহিতা'ৰ এজন টীকাকাৰৰ নাম লিখক।

(খ) চুটি প্ৰশ্ন ঃ

প্ৰশ্ন ১ ঃ চমুটোকা লিখক ঃ

ভৰদ্বাজ, আত্ৰেয়, অগ্নিৱেশ, চৰক, দৃঢ়বল।

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ

প্ৰশ্ন ১ ঃ আয়ুৰ্বেদৰ ইতিহাস সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ 'চৰকসংহিতা'ৰ পৰম্পৰা সংক্ষেপে লিখক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ 'চৰকসংহিতা'ৰ অধ্যায়সমূহৰ পৰিচয় দাঙি ধৰক।

*** ***** ***